

БЮДЖЕТ ТИЗИМИ БЮДЖЕТЛАРИ ДАРОМАДЛАРИНИ ШАКЛЛАНИШИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ВА КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

Юсунов Руслан Бахтиёрович

ТДИУ мустақил изланувчиси

Аннотация. Ушбу мақолада бюджет тизими бюджетларида даромадлар шаклланишининг илмий-назарий ва концептуал асослари ўрганилган. Бюджет даромадларининг манбалари, уларнинг таснифи ва иқтисодий моҳияти таҳлил этилган. Шунингдек, бюджетлар даромадларини шакллантиришда қўлланиладиган замонавий ёндашувлар ва моделлар, хорижий тажриба мисолида ўрганилиб, уларни миллий шароитга мослаштириши имкониятлари кўриб чиқилган. Мақолада бюджет тизимини такомиллаштириши ва даромадлар самарадорлигини ошириши бўйича концептуал таклифлар ҳам ишлаб чиқилган.

Калим сўзлар: бюджет тизими, бюджет даромадлари, назарий асослар, концептуал ёндашув, фискал сиёсат, молиявий механизмлар, иқтисодий таҳлил

Abstract. In this article, the scientific-theoretical and conceptual foundations of income formation in the budgets of the budget system are studied. Sources of budget revenues, their classification and economic essence are analyzed. Also, modern approaches and models used in the formation of budget revenues were studied on the example of foreign experience, and the possibilities of adapting them to the national conditions were considered. The article also developed conceptual suggestions for improving the budget system and increasing revenue efficiency.

Key words: budget system, budget revenues, theoretical foundations, conceptual approach, fiscal policy, financial mechanisms, economic analysis

1. Кириш

Жаҳон мамлакатлари давлат молияси тизимидаги ислохотларда асосан маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг молиявий мустақиллигини таъминлашга йўналтирилган фискал номарказлаштириш, концепсиясига асосланади. Ушбу концепсияга мувофиқ маҳаллий даромад базасини мустаҳкамлашда даромадларни бюджет даражалари бўйича доимий бириктириш, солиқ базасидан ҳамкорликда фойдаланиш, солиқларни улушли тақсимлаш механизмларига устуворлик берилмоқда. Худудларда давлат бюджетига ундирилган даромадларни юқори даражада марказлаштириш ҳисобига уларни “Марказ-худуд” форматида қайта тақсимлаш амалиёти маҳаллий бюджетлар молиявий қарамлигига ва даромад базасини мустаҳкамлашга қаратилган молиявий-инвестицион сиёсатни амалга оширишда маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг фаололигини рағбатлантирмаётганлиги ўз тасдиғини топомқда.

Янги Ўзбекистон истиқболдаги ривожланишини стратегик йўналишларини ўзида мужассамлаштирган «Ўзбекистон — 2030» Стратегиясида “Фискал барқарорликни таъминлаш ва давлат мажбуриятларини самарали бошқариш” [1] мақсадининг белгиланиши давлат бюджети даромадларини самарали шакллантириш ва уларни бюджет тизими бюджетлари ўртасида оптимал қайта тақсимлаш орқали маҳаллий бюджетлар барқарор даромад базасини шакллантириш бўйича ислохотларни янада чуқурлаштиришни тақозо қилади. Бунда маҳаллий бюджетлар даромад базасини мустаҳкамлашга нафақат уларга юклатилган харажатларни молиялаштириш салоҳиятини ошириш юзасидан, балки капитал бюджетни оқилона шакллантириш орқали ҳудудий иқтисодий-инвестицион сиёсатни янада ривожлантиришга қаратилган таклиф ва тавсияларни асослаш ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан биридир.

2. Адабиётлар шарҳи

Ҳудудлар инвестицион фаоллигини ошириш орқали маҳаллий бюджетлар даромад базасини оширишнинг илмий-назарий, ташкилий-иқтисодий асослари ва уни комплекс баҳолаш методологияси бўйича қатор иқтисодчи олимлар илмий тадқиқот ишларини олиб боришган.

Маҳаллий иқтисодчи олимлардан А.Ваҳобов, Т.Маликов, А.Жўраев, А.Бурханов, О.Мейлиев [11], М.Хайдаров, Х.Курбонов, Ш.Мусалимов [12], Х.Кобулов, Л.Хазратқулова, С.Элмирзаевлар, У.Ўроқов ва бошқаларнинг илмий тадқиқотларида маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлиги ва уни мустаҳкамлаш йўллари бўйимча илмий тадқиқот ишларини тизимлаштиришган.

3. Таҳлил ва натижалар

Замонавий шароитларда миллий иқтисодиёт барқарор ривожланишининг муҳим молиявий-иқтисодий асосларидан бири давлат ихтиёридаги марказлаштирилган пул фондларини тизимли шакллантириш ва улар ҳисобига умуммиллий ва ҳудудий масштабдаги ижтимоий-иқтисодий ривожланиш дастурларини самарали молиялаштириш тизимига кўп даражада боғлиқ бўлмоқда. Чунки, мамлакат иқтисодиётини стратегик контурдаги ривожланишини таъминлаш, унга ички ва ташқи инвестицион ресурсларни кенг жалб қилиш орқали барқарор иқтисодий ўсишни таъминлашда унинг циклик ривожланишни у ёки бу фазаларида давлат томонидан молиявий тартибга солиш юқори мултипликатив самарадорликка эгадир.

Иқтисодиётнинг циклик ривожланишини у ёки бу фазаларида самарали иқтисодий ўсишни ёки макроиқтисодий барқарорликни таъминлашга йўналтирилган молиявий тартибга солиш тизими унда яратилган миллий даромадни бирламчи ва қайта тақсимлашнинг бозор инструментлари орқали шаклланадиган ва тақсимланадиган давлат даромадларининг кўлами ва масштабига боғлиқдир. Хусусан, ушбу жараёни мантиқий прагматик кетма-кетликда куриб ўтиладиган бўлинса, миллий даромад асосий макроиқтисодий кўрсаткичлардан бири сифатида ЯИМнинг асосий элементини ўзида

мужассамлаштириб, макро кўламда яратилган қўшилган қийматнинг моддий-молиявий ифодасини намоён этади.

Бюджет тизими бюджетларининг даромадларини шаклланиш хусусиятини тадқиқ қилишдан аввал, давлат бюджетининг иқтисодий категория сифатидаги хусусияти ва уни замонавий шароитлардаги илмий концептуал асосларини тадқиқ қилиш мақсадга мувофиқдир.

Давлатнинг бюджет тизми бюджетлари бир сўз билан айтганда давлат бюджети тизимини ўзида мужассамлаштириб, унинг моддий негизини мамлакат миллий иқтисодиётида яратиладиган Ялпи ички маҳсулот ташкил қилади. Ушбу жиҳат давлат бюджетининг иқтисодий категория сифатидаги хусусиятини ўзида мужассамлаштириб, мамлакат иқтисодиёти узлуксиз такрор ишлаб чиқариш жараёнининг ажралмас элементини ташкил қилади. Қолаверса давлат бюджети, замонавий бозор иқтисодиёти шароитида ЯИМ ва миллий даромадни тақсимланиши жараёнида жамиятнинг иқтисодий агенти ва сиёсий институти сифатидаги давлат молиявий манфаатларини ўзида мужассамлаштирувчи марказлаштирилган фондни ифодалайди.

Россиялик иқтисодчи Р.Р.Гиниятуллина давлат бюджетининг миллий иқтисодиёт ривожланишидаги замонавий ролига тўхталиб, миллий даромадни қайта тақсимлашнинг кенг инструментлари орқали давлат бюджетининг шаклланидиган, даромадлари орқали намоён бўладиган ролига ва шунингдек, кўп каналли молиялаштириш тизими орқали ифодаланидаги харажатлар воситасида миллий иқтисодиётнинг сифат ва миқдор жиҳатдан тараққиётига таъсир этишини илгари суради. [4] ерда, давлат бюджетининг марказлаштирилган фонд сифатида даромад ва харажатларининг шаклланиши ва натижада бюджет орқали миллий даромадни қайта тақсимлаш воситасидаги ролига тўхталиб ўтилган. Профессор Г. Б. Полякнинг фикрича, миллий даромадни қайта тақсимлаш орқали шаклланидиган давлат бюджети даромадлари, уни шакллантиришнинг турли инструментлари воситасида иқтисодий агентлар (фирмалар, корпоратив сектор ва уй хўжаликлари) шахсий тсарруфидаги даромадларга таъсир этилади ва натижада, истеъмол ва жамғариш нормаси нисбатларига таъсир этиш орқали миллий иқтисодиётнинг жорий ривожланиши ёки жамғармалар ҳисобига истиқболдаги ривожланиши учун моддий замин яратилишига таъсир этади.

Гарчи аксарият, россиялик иқтисодчи олимлар давлат бюджети категорияси молия категорияси каби бир қатор функцияларни бажариб, улар асосан ЯИМни қайта тақсимлаш, бюджет фондини шакллантириш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ қиймат тақсимот жараёнларини назорат қилиш функциясини таъкидлаб ўтишган. [5]

Замонавий тенденцияларни тадқиқ қилиб, россиялик олимлар давлат бюджетининг функцияларини самарали реализация қилиш мамлакатда фан ва техника ривожини молиявий таъминлаш учун муҳим макрофискал омиллардан бири- деб талқин қилмоқдалар. Улар илмий изланишлар учун давлат молиявий ёрдами зарурлигини, фундаментал тадқиқотлар эса ўтиш даври бошдан кечираётган мамлакатлар учун милли иқтисодиёт

рақобатбардошлигини таъминлашнинг муҳим омили сифатида давлат бюджети маблағлари ҳисобидан асосан молиявий таъминланиши мутлақ зарурият эканлигини таъкидлайдилар [7]. Бундан ташқари, давлат бюджети мамлакат ичида нисбатан тенг турмуш шароити ва минтакавий барқарорликни таъминлаш учун молиявий ресурсларни қайта тақсимлашда муҳим рол ўйнашини эътироф этиб ўтилади [8]. Бундан ташқари, бюджет турли минтақаларда, айниқса чекка ҳудудларда инвестициялар, инновациялар ва иқтисодий ривожланишни рағбатлантиришнинг асосий молиявий воситаси эканлигини эътироф этиб, унинг барқарор ривожланиш ва ижтимоий эҳтиёжларни қондиришдаги аҳамиятига алоҳида эътибор қаратадилар [3]. Умуман олганда, россиялик олимларнинг талқини илмий тадқиқотларни қўллаб-қувватлаш, минтакавий тараққиётни рағбатлантириш, иқтисодий ва ижтимоий тараққиётни таъминлашда давлат бюджетининг муҳим ролини таъкидлайди.

Хусусан, В.В. Ковалева ЯИМнинг қиймат тақсимот жараёнларида иштирок этиб, давлат бюджети инструментлари орқали миллий даромад ва қисман миллий бойлик тақсимланиши эътироф этиб ўтади [9]. Унинг фикрича, ушбу қайта тақсимлаш инструментлари асосан давлат бюджети даромадларини шакллантиришда иштирок этувчи инструментлар орқали амалга оширилишини эътироф этиб ўтади. Умуман, давлат бюджети даромадлари асосан солиқлар ва солиқсиз императив шакллардаги тўловлар воситасида амалга оширилиб, реал секторда яратилган даромад, мулкӣ қийматликлар ва айланмалар қиймат тақсимот муносабатларининг объекти ҳисобланади. Шунинг учун ҳам аксарият иқтисодчилар томонидан иқтисодий категория сифатида давлат бюджети томонидан бажариладиган функцияларни 3 умумий туркуми яъни: бюджет фондини шакллантириш, бюджет фондидан фойдаланиш билан боғлиқ тақсимлаш ҳамда назорат функцияларини бажариши эътироф этиб ўтилади.

Ушбу функцияларга асосланган вазифалар кенг арсенали бюджет тизими бюджетларининг даромадларини шакллантириш ва харажатларини сарфлаш нисбатларини тизимнинг ички барқарорлиги ва миллий иқтисодиёт ривожланиш нисбатларига белгиланган мақсадга мувофиқ самарали таъсир этиш имкониятларини реализация қилишга йўналтирилган.

Ушбу масалада хорижлик замонавий иқтисодчи олимларнинг илмий қарашларини қриб ўтадиган бўлсак, улар асосан давлат бюджетининг иқтисодий категория сифатидаги хусусияти бўйича маҳаллий иқтисодчи олимларнинг илмий ёндашувлари билан бир мазмундаги хусусиятни талқин қилади. Хусусан, уларнинг фикрича иқтисодий ривожланишнинг циклик фазаларида давлат бюджети даромад ва харажатлари воситасидаги тартибга солиш тескари траекторияга асосланади. Хусусан, пасайиш фазасида солиқ юки туширилиб, давлат харажатлари оширилади ва натижада циклик бюджет тақчиллиги юзага келади. Жонланиш ва юқори ўсиш фазасидаги солиқ юкини ошириш ва давлат харажатларини қисқартириш билан боғлиқ трансмиссион механизм воситасида ортиқча захиралар яратилади ва бу шаклланган циклик

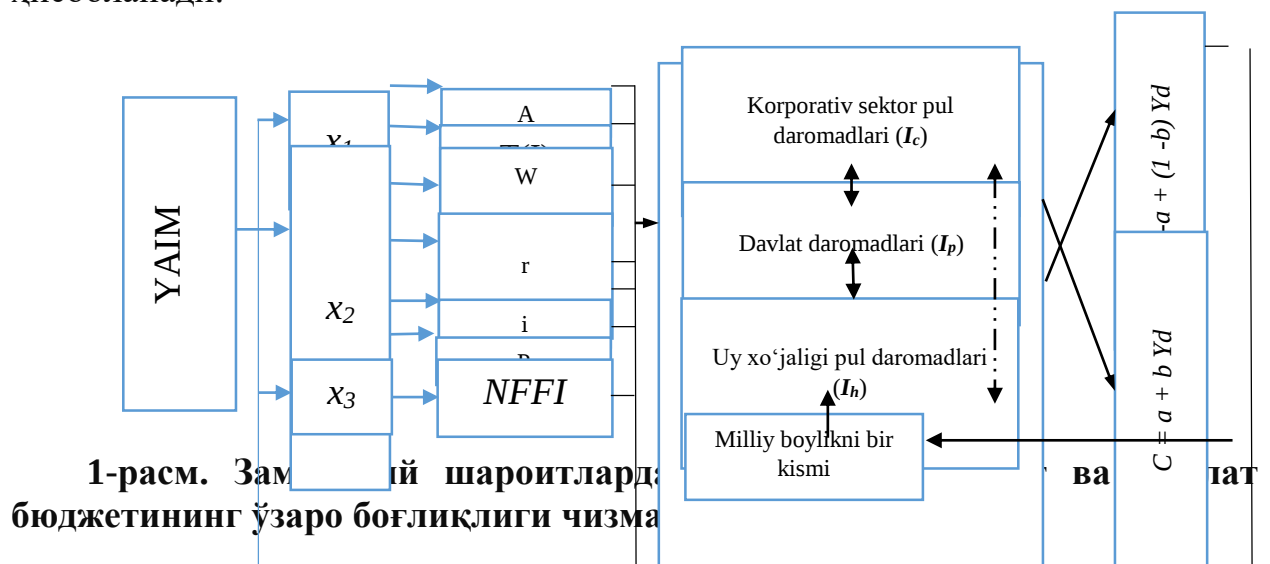
дефицитни молиялаштириш натижасидаги юзага келган давлат қарзларини қайтаришнинг моддий-молиявий негизини ташкил қилади.

Иқтисодчи Анвар Шах бюджет тизимини бошқаришнинг икки жиҳатига алоҳида урғу беради. [10] Яъни, биринчи жиҳати, бюджет тизимини бошқариш яхлит тизимлаштирилган фонд сифатида ички молиявий барқарорликни таъминлаш мақсадига асосланишини таъкидлайди. Иккинчидан, бюджет тизими даромад ва харажатларини бошқариш инструментлари орқали миллий иқтисодиёт ривожланишининг у ёки бу босқичида давлат томонидан тартибга солинади ва иқтисодий тараққиёт таъминланади.

Гарчи, бюджет тизими бюджетлари даромадларининг шаклланиши миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига макрофискал инструментлар воситасида таъсир этишда бирламчи аҳамият касб этадиган бўлса, жорий ва стратегик контекстда бюджет тизими бюджетлари орқали барқарор ривожланишга таъсир кўламини тадқиқ қилишда унинг даромад манбаларини шаклланиш хусусиятлари замонавий шарт шaroитларга мувофиқ асослашни тақзо этади.

Бунинг учун биринчи навбатда турли даражадаги бюджетлар даромадларини ЯИМнинг элементлари, ички ўзаро боғланган компонентлари асосида таҳлил қилиш қилиш мақсадга мувофиқдир.

1-расмга мувофиқ ЯИМнинг таркибий компоненти ҳисобланган ва кўзишилган қиймат занжири асосида бюджетга марказлаштириладиган билвосита солиқлар (Т(И)) бюджет тизими бюджетлари даромадлароини шаклланишида асосий фискал фактор ролини ўйновчи даромадлар ҳисобланади.

Жаҳон амалиётида билвосита қайта тўлиқ ЯИМни бюджетга даромадлар сифатида қайта тўлиқ асосий модели ажратилади. Булар: бир босқичли билвосита солиққа тортиш тизими (Асосан аксиз солиғи, Масалан АҚШ) ва кўп босқичли билвосита солиққа тортиш тизими (асосан, ҚҚС, масалан, Континентал Европа) моделлари назарда тутилади. Ҳозирги шароитда Ўзбекистон амалиётида ҳар иккала модел

асосида амал қилувчи билвосита солиққа тортиш тизими амал қилиб ушбу солиқлар (ҚҚС, Аксиз солиғи) нафақат бюджет тизими бюджетлари даромадларини шаклланишида балки, турли даражадаги бюджетлар даромадларини уларга юклатилган харажат мажбуриятларини самарали молиялаштиришда тартибга солувчи даромадлар сифатида ҳам кенг фойдаланилмоқда.

Амортизация ажратмалари эса, ишлаб чиқаршга авансланган асосий ишлаб чиқариш фондлари эскиришининг қиймат эквивалентини ўзида мужассамлаштириб, улар корпоратив сектор даромадлари (тушум) манбаини ташкил қилсада, амалдаги Ўзбекистон Республикаси солиқ кодекси орқали тартибга солинадиган Амортизация меъёрларини белгилаш орқали реал солиқлар яъни мол мулк солиғи бўйича тушумларни бюджет тизимининг қуйи бўғини ҳисобланган маҳаллий бюджетлар даромадларини шаклланишида муҳим аҳамият капсб этади. Демак, ЯИМнинг компоненти ҳисобланган (x_1) билвосита солиқлар ва амортизация ажратмалари воситасида айланмадан олинадиган ва реал солиқлар воситасида бюджет бюджетими бюджетлари даромадлари ҳамда корпоратив сектор пул даромадлари шаклланади. Иш ҳақи (W), рента (p), фоизлар (u) ва соф молиявий натижа ҳисобланган фойда (Π) шаклидаги даромадлар эса миллий даромаднинг элементини ташкил қилиб (x_2) жисмоний ва юридик шахсларда олинадиган барча турдаги солиқларнинг молиявий манбаини ташкил қилади.

ЯИМнинг шаклланиши ва уни тақсимланиши яхлит тизимининг декомпозицияси сифатида ушбу даромадларни (I_c ; I_n ; I_x) солиққа тортиш бўйича миллий солиқ тизимидаги барча солиқлар бюджет тизими бюджетлари даромадларини манбаини ташкил қилиб, солиқ механизми инструментларинг кенг арсенали (солиқ базаси, солиқ объти, солиқ ставкаси, имтиёзлар ва ҳ.к.) воситасида амалга оширилаётган солиқ тизимини такомиллаштириш бўйича ислооҳотлар аввало солиқ тўловчилар молиявий хўжалик фаолиятига ва қолаверса бюджет тизими бюджетлари даромадларига таъсир этади.

Давлат бюджети ҳар қандай мамлакатнинг молиявий асосини ташкил қилувчи бош ва хал қилувчи компонент ҳисобланади. Давлат бюджети даромадлари ҳукумат учун социал-иқтисодий ва бошқарув платформасидаги харажатларини молиялаштиришга ва иқтисодий ўсишнинг циклик фазаларидаги инқирозли вазиятларда (турғунлик ва депрессия) мамлакатдаги молиявий барқарорликни таъминлаш учун зарур бўладиган ва шунингдек, юқори ўсиш фазўасида максимал даражада давлат заҳиралари фондларини шакллантиришга имкон беради. Давлат бюджети даромадлари тегишли харажатларни молиялаштириш манбаи сифатида молиявий ҳуқуқнинг асосий институти бўлиб, унинг функционал тарздаги самарадорлиги мамлакат фаолиятининг бюджет билан бевосита боғлиқ бўлмаган турли соҳалари (реал сектор) фаолиятига бевосита боғлиқдир. Шунингдек, давлат бошқаруви тузилмасининг соҳалари ва призмасига мувофиқ давлат бюджети яхлит даромадлари давлат ҳокимиятининг турли даражалари кесимида тақсимланади. Ушбу тақсимлашнинг мантиқий асосини турли даражадаги

давлат ҳокимияти органлари ўртасидаги вазифалар тақсимои ташкил қилади. Хусусан, Ўзбекистон Республикасида амалдаги фискал қонунчилик асосларига мувофиқ бюджет тизими бюджетлари даромадларини тақсимланиши маълум мантиқий кетмакетликни тақозо этади.

1-жадвал

Давлат бюджети даромадлари ва уларнинг манбалари

№	Даромадлар	Манбаи	Бюджет тизими бюджетлари бўйича
1	Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар	Миллий даромад элементи	P+M
2	Давлат активларини жойлаштириш, фойдаланишга бериш ва сотишдан олинган даромадлар	Миллий даромад элементи	P+M
3	Мерос, ҳада ҳуқуқи бўйича давлат мулкига ўтган пул маблағлари	Миллий бойлик элементи	P+M
4	Юридик ва жисмоний шахслардан, шунингдек чет давлатлардан тушадиган қайтарилмайдиган пул тушумлари	Миллий бойлик ва глобал жамғармалар	P
5	Резидент-юридик шахсларга берилган бюджет ссудалари, кредит линиялари ва чет давлатларга ажратилган кредитлар маблағларини қайтариш ҳисобига тўловлар, шунингдек улар бўйича фойзли тушумлар	Глобал ва миллий даромад	P

Амалдаги Бюджет Кодексида мувофиқ¹, бюджет тизими бюджетлари даромадлари давлат бюджети даромадлари сифатида этироф этилади.

1-жадвалдан кўришимиз мумкинки, бюджет тизими бюджетлари даромадларининг асосий манбаи ЯИМ ва миллий даромадни тақсимлаш ҳисобига шаклланадиган солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар ҳисобига шаклланади.

Умуман бевосита бюджет тизими бюджетлари даромадларини шаклланишини тартибга солувчи бевосита қонунчилик актлари сифатида амалдаги Бюджет Кодекси ва Солиқ Кодекси ҳисобланиб ушбу қонунчилик актларида яхлит давлат бюджети даромадлари ва уларни шакллантириш механизмининг ташкилий-ҳуқуқий асослари ёритилган.

Хусусан, Бюджет Кодексида мувофиқ давлат бюджети даромадларининг беш асосий категориялари ва уларни бюджет тизими бўғинлари ўртасида тақсимланиш механизми ифодаланган. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ кодексида эса Солиқлар ва бошқа мажбурий тўловлар деб номлануви биринчи категориядаги даромадлар ва уларни шакллантириш механизми ифодаланган.

ЎЗ Солиқ Кодексида мувофиқ 9 турдаги солиқлар ва йиғимлар ҳамда 4 турдаги махсус солиқ режимлари Ўзбекистон Республикасида амал қилиши белгиланган. Ушбу солиқлар ва йиғимларнинг турли даражадаги бюджетлар ўртасида тақсимланиши ва улар билан боғлиқ солиқ маъмурчилигини ташкил қилишдаги ваколатлар эса Бюджет кодексида белгиланган.[2]

Давлат бюджети даромад ва харажатларини бюджет тизими бюджетлари ўртасида тақсимлаш билан боғлиқ вертикал тақсимлаш механизми орқали ҳар қайси бюджетлар учун даромад ва харажатларни мувозанатли тасимлаш

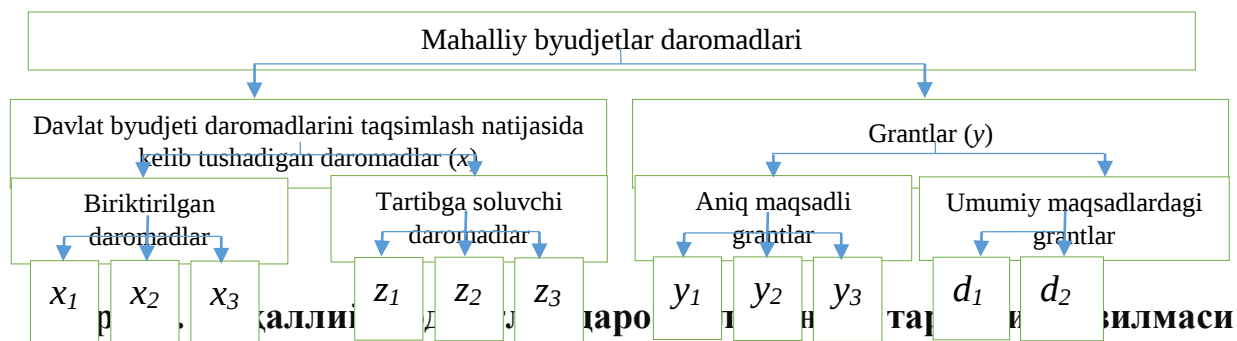
¹ О'zbekiston Respublikasining Byudjet Kodeksi. 50-moddа. О'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami// <https://lex.uz/docs/2304138?ONDATE=02.08.2023>

имкониятини яратмайди. Чунки, биринчидан, барча солиқ турлари бўйича ҳудудлар кесимидаги солиқ базасининг тақсимланишида тафовут мавжуд бўлиб, давлат хизматлари бўйича ҳудудий тафовут ҳам кузатилади. Натижада, солиқлар ва бюджет харажатларини тақсимлаш билан боғлиқ вертикал тенглаштириш ҳудудлар кесимидаги маҳаллий бюджетлар дисбаланси ва натижада марказий ва маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ваколатлари кесимидаги дисфункционаллик ҳолатларини кузатилишига олиб келади. Натижада даромадларни марказий ва маҳаллий бюджетлар кесимида қайта тақсимлаш билан боғлиқ горизонтал тенглаштириш инструментларига эҳтиёжни вужудга келтиради.

Маҳаллий бюджетлар даромадлари таркибида горизонтал тенглаштириш инструментлари воситасидаги марказий бюджетдан ажратиладиган трансфертлар обектив зарурият ҳисобланиб, дунё мамлакатлари марказий ва маҳаллий бошқарув органларининг тузилиши, ваколатларни тақсимланишга боғлиқ ҳолда уларнинг ўзига хос моделларидан фойдаланилади. [2]

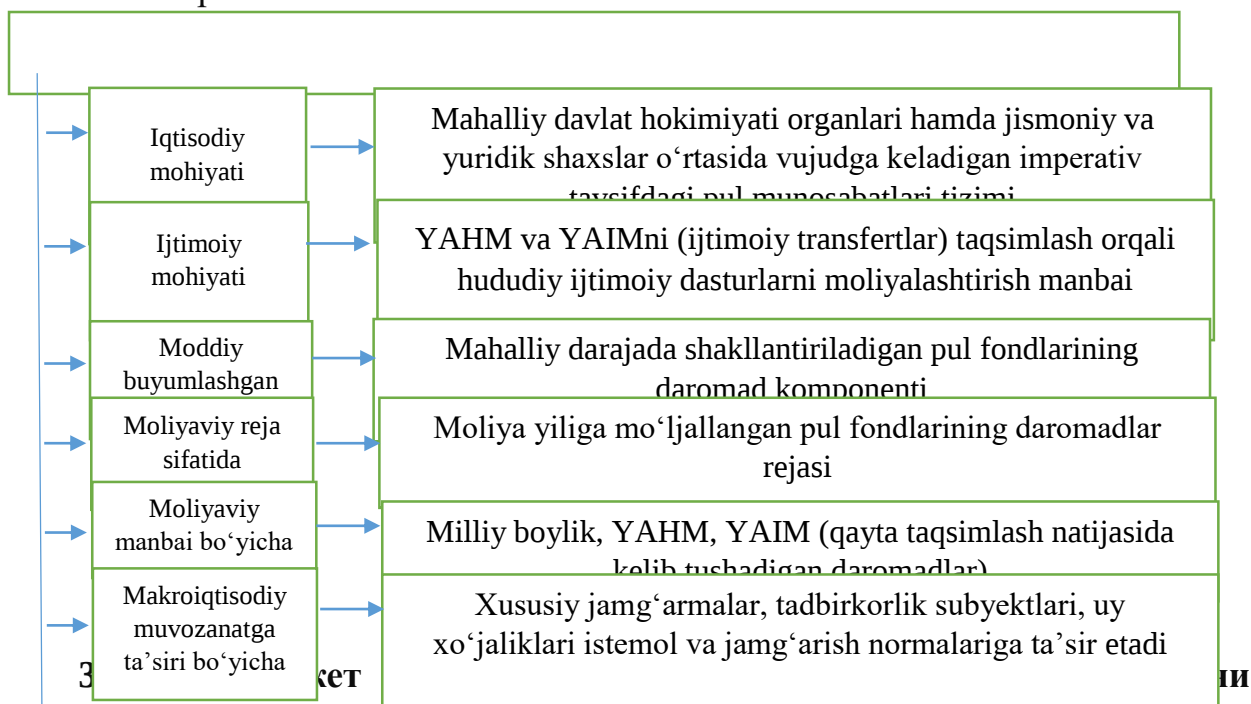
Республика бюджетидан трансфертларни тақсимлашнинг обектив мезонлар тизими мавжуд бўлмаган тақдирда, вертикал номуносиватликни қоплаш учун маблағларни ажратиш ягона макроиқтисодий сиёсатни амалга оширишда муаммоларни келтириб чиқаради. Бу ўз навбатида, марказий ва минтақавий ҳокимиятлар ўртасида норасмий савдолашиш оқибатларини келтириб чиқарувчи грантлар ажратирилишига олиб келиши мумкин.

Умуман, жаҳон тажрибаси ва миллий бюджет амалиётига асосланган ҳолда маҳаллий бюджетларнинг даромадларини шаклланишини 2 асосий туркумга ажратиш мумкин (2-расм).

2-расмдан кўриш мумкинки, маҳаллий бюджетлар даромадларини ташкилий таркиби бўйича туркумлаганимизда, бириктирилган даромадлар улар моливий мустақиллиги таъминлашда марказий аҳамият касб этувчи даромадлар сифатида эътироф этилади. Бириктирилган даромадлар асосан миллий солиқ тизимида мавжуд бўлган солиқлар ҳисобига шакллантирилиб, улар 3 асосий элементдан иборат даромадларни ўзида мужассамлаштиради. Хусусан, бириктирилган даромадлар таркибида маҳаллий солиқлар ва йиғимлар (x_1) марказий аҳамият касб этиб, ушбу даромадларга амалдаги Бюджет Кодекси ва Солиқ кодексида белгиланган ҳамда маҳаллий бюджетлар учун тўлиқ хусусий даромад манбаи сифатида белгиланган солиқлар киритилади.

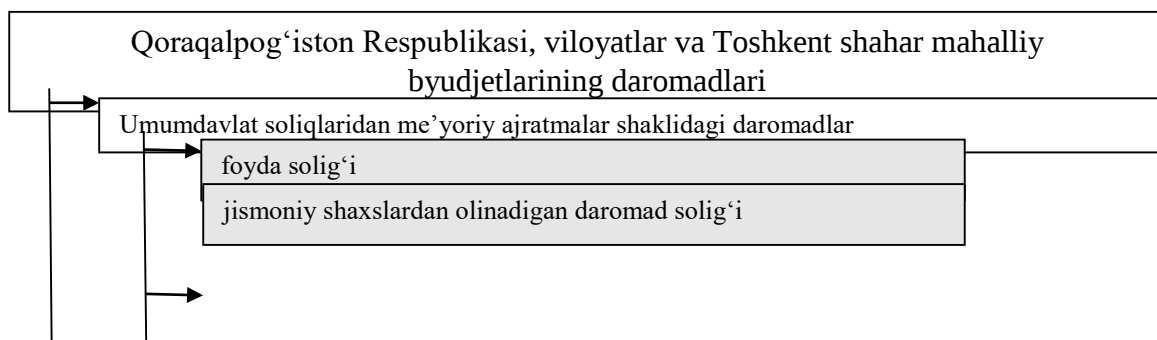
Гарчи юқоридаги ҳар иккла қонунчилик ҳужжатларида айнан маҳаллий солиқлар ва йиҳимлар тўғрисида бевосита сўз юритилмаса-да, Бюджет кодексининг 52-моддасида Қорақалпоғистон Республикаси бюджетининг, вилоятлар ва Тошкент шаҳар маҳаллий бюджетларининг даромадларини шакллантириш [3] манбалари таркибюида ушбу туркум солиқлари санаб ўтилган. Хусусан, ушбу солиқлар маҳаллий бюджетларнинг бириктирилган манбалари ҳисобланиб, даромадлар қуйидаги тартибда тизимлаштирилган.

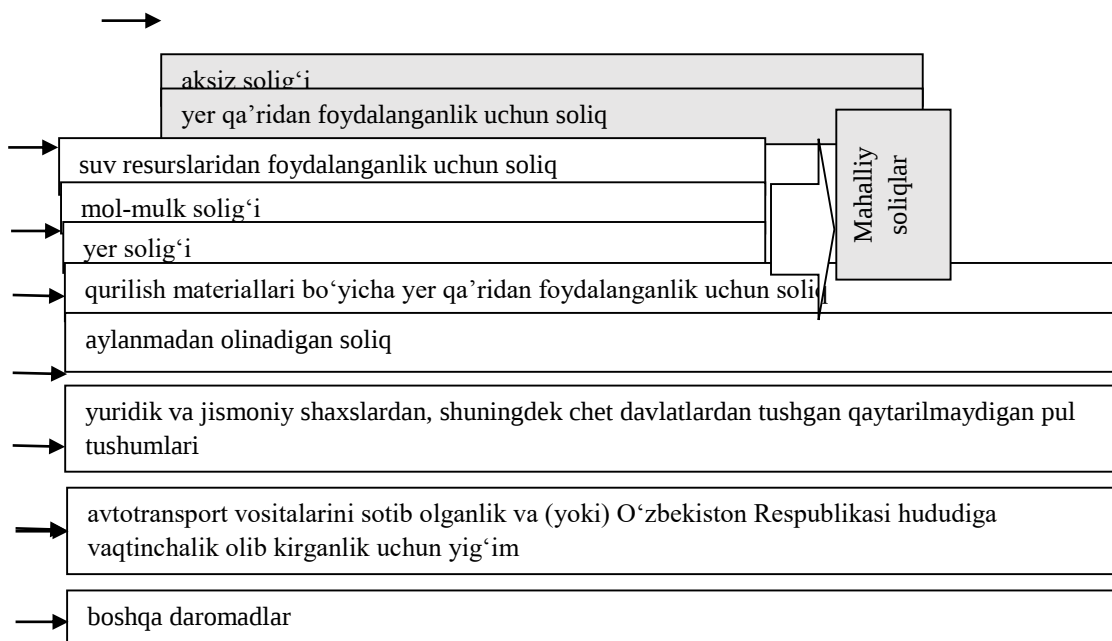

шаклланишининг ўзига хос хусусиятлари

Демак, кўришимиз мумкинки, маҳаллий бюджетлар даромадларини шакллантиришда амалдаги қонунчиликка мувофиқ ҳудуд иқтисодий салоҳиятидан фойдаланган ҳолда яратилган ЯХМни тақсимлаш натижасидаги Республика бюджетига келиб тушадиган умумдавлат солиқларидан меъёрий ажратмлар шаклидаги даромадлар марказий аҳамият касб этиб, ушбу туркум даромадларга асосан тўрт турдаги солиқлардан тушумларнинг ўзаро тақсимланиши назарда тутилган.

Давлат бюджетининг таркибий элементи сифатида маҳаллий бюджетлар даромадларининг умумий ва хусусий белгиларини тизимли равишда туркумлаш мумкин. Умумий хусусиятига оид туркумлашда иқтисодий моҳияти бўйича маҳаллий бюджетлар даромадлари императив тавсифдаги пул муносабатларини ўзида мужассамлаштирса, хусусий жиҳати маҳаллий давлат ҳокимияти билан ҳудудда яшовчи жисмоний ва юридик шахслар ўртасидаги пул муносабатлари тизимини ўзида мужассамлаштириши билан изоҳлаш мумкин.

4-расм. Ўзбекистон Республикасида амалдаги қонунчиликка мувофиқ маҳаллий бюджетлар даромадлари таркиби

Худуд иқтисодиёти, ижтимоий-маданий тадбирлар, маҳаллий бошқарув оранлари фаолиятини молиялаштиришга мўлжалланган маҳаллий давлат ҳокимияти органлари ҳамда жисмоний ва юридик шахслар ўртасида вужудга келадиган императив тавсифдаги пул муносабатлари тизимини ўзида мужассамлаштиради.

Ривожланган мамлакатларда мамлакатлар иқтисдий ривожланишининг хусусиятли жиҳатларига асосланган ҳолда солиқларнинг маҳаллий бюджетлардаги ҳиссаси турличадир. Хусусан, Англосаксон мамлакатларда асосий фискал фактор ролини ўйновчи солиқлар қаторида жимоний шахслар даромадларидан олинадиган солиқлар ва мол мулк солиғи устувор аҳамият касб этиб, маҳаллий бюджетлар даромадлари таркибида ҳам ушбу солиқларнинг сезиларли улуши кузатилади.

Ўзбекистон амалиётида эса маҳаллий солиқлар сифатида асосан сув ресурслардан фойдаланганлик учун солиқ бўйича тушумлар, мол-мулк ва ер солиғи белгиланган бўлиб, улар хусусий ёки бириктирилган даромад манбаи сифатида эътироф этилади.

Шун алоҳида таъкидлаш жоизки, маҳаллий бюджетлар барқарорлигини таъминлаш юзасидан стратегик контекстдаги ислохотларда юқорида тилга олинган маҳаллий солиқлар базасини кенгайтириш масаласи аксарият маҳаллий иқтисодчи олимлар томонидан тавсия этилган.

Хусусан, доцент О. Мейлиев маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлигини таъминлашни улар даромад базасини мустаҳкамлаш билан узвий равишда боғлаган ҳолда маҳаллий солиқлар бўйича солиқ имтиёзларини қисқартириш чораларини кўриш ва маҳаллий солиқлар бўйича солиқ имтиёзларини белгилаш ҳуқуқини босқичма-босқич маҳаллий ҳокимият органларига бериш бўйича фикрларни тизимлаштирган [11]. Доцент М.

Хайдаров эса умумий контекстда маҳаллий бюджетларнинг мустақиллигини оширишдаги энг муҳим омил уларнинг ўз даромадлар базасига эга бўлишини таъкидлаб, унда айланмадан олинadиган билвосита солиқлар ҳисобига маҳаллий бюджетлар даромад базасини мустаҳкамлаш масалаларига эътибор қаратган. Доцент Х. Курбонов эса, маҳаллий бюджетлар даромад базасини мустаҳкамлашнинг асосий мезонларидан бири сифатида 2018-йилга қадар амалдаги бюджетларaro трансфертлар тизимида фойдаланилган субвенсиялардан чиқариш форматидаги ислохотларга тўхталиб ўтган. [10]

Юқоридаги иқтисодчи олимларнинг илмий қарашлари ва маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлигини мустаҳкамлаш йўналишидаги улар даромадларини таркибий ислох қилишда биринчи навбатда, бириктирилган даромадлар яъни маҳаллий солиққа тортиш тизимини ислох қилиш орқали уларп бўйича тушумлар самарадорлигини ошириш йўналишлари тадқиқ қилинган. [12]

Умуман, иқтисодчи олимлар томонидан маҳаллий бюджетлар даромадлари базасини улар молиявий барқарорлигини кенгайтириш нуқтайи назардан илмий қарашларини, унга таъсир этувчи омиллар спектрида икки асосий туркумга ажратиш мумкин:

1. Маҳаллий бюджетлар даромад базасини мустаҳкамлашнинг молиявий омиллари.
2. Маҳаллий бюджетлар даромад базасини кенгайтиришнинг умуиктисодий омиллари.

Молиявий омиллар асосан солиқ механизминини такомиллаштириш орқали даромад базасини кенгайтириш ва тушумлар самарадорлигини оширишга қаратилган концепсияларни киритиш мумкин. Шунингдек, даромадларни бюджет тизими бўғинлари ўртасида қайта тақсимлаш ҳисобига маҳаллий бюджетлар даромад базасини кенгайтириш бўйича концепсияларни куришимиз мумкин.

Умуиктисодий омиллар қаторига ҳудуд иқтисодиёти ва фискал салоҳиятни оширишга таъсир этувчи умуиктисодий омиллар кесимида маҳаллий бюджетлар даромад базасини кенгайтиришга йўналтирилган концепсияларни киритиш мумкин. Хусусан, ушбу масалада иқтисодчи Ш. Мусалимовнинг маҳаллий бюджетлар даромад салоҳияти ва унга таъсир этувчи омиллар кесимидаги декомпозицион таҳлиллари ҳудудлар иқтисодий ривожланиши, инвестицион фаолияти билан маҳаллий бюджетлар даромад салоҳиятини ошириш ўртасидаги узвий боғлиқликда ўрганилган. [12]

Гарчи, маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлиги ва мустақиллигининг асосий шартларидан бири айнан маҳаллий солиқлар ва йиғимлар бўйича солиқ базасини кенгайтириш, тушумлар самарадорлигини ошириш бирламчи аҳамият касб этувчи омил бўлса-да, ҳудудлар кесимидаги иқтисодий салоҳият ва солиқлар бўйича солиқ базасинини шаклланишидаги ассиметрик тафовут маҳаллий бюджетлар даромадлари таркибида меъёрий ажратмалар (3) шаклидаги даромадлар тушуми механизмига эҳтиёжни

вужудга келтирадли. Қолаваерса горизонтал тенглаштириш инструменти ҳисобланган аниқ ва умумий мақсадлардаги грантлар ($y; d$) ҳам маҳаллий бюджетлар молиявий барқарорлигини таъминлашнинг даромад компонентида марказий аҳамият касб этади.

Республика бюджетидан трансфертларни ажратиш ҳам ҳудудларнинг фискал салоҳиятини минтақаларо табақаланишини горизонтал тенглаштириш мақсадида амалга оширилади. Ушбу тушунчада маҳаллий бюджетлар даромадларининг ўсиш имкониятларини ҳудудий инвестицион фаолият билан ўзаро боғлиқлигининг яна бир кўриниши ҳисобланади. Амалда фақат баъзи давлатлар ҳудудларнинг фискал потенциалини баҳолаш методологиясидан мунтазам равишда трансфертларни ҳисоблаш учун фойдаланадилар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, маҳаллий бюджетлар даромадлари алоҳида элементларининг улуши нафақат ҳудуд иқтисодиётининг ривожланиш даражаси, балки ҳудудлардаги ижтимоий хизматларга бўлган эҳтиёжга асосланган ҳолдаги ҳудудлараро даромадларни қайта тақсимлаш сиёсати орқали келиб тушаджиган даромадларга ҳам боғлиқдир. Демак, маҳаллий бюджетлар даромадлари таркибида грантлар алоҳида элементлари улуши (масалан, аниқ мақсадли грантлар: ижтимоий трансфертлар (y_1), ссудалар (y_2), субвенсиялар (y_3) ёки умумий мақсадлардаги грантлар: дотация (d_1), ўзаро ҳисоб китоблар бўйича бериладиган маблағлар) миллий даромадни ҳудудлараро қайта тақсимлашнинг молиявий инструментлари ҳисобланадли.

Шунинг учун ҳам ушбу маҳаллий бюджетлар даромадлари ҳудудий фискал манфаатлар паритетининг бузилиш ҳолатлари билан боғлиқ рискларни кучайтириши мумкин. Шунинг учун ҳам маҳаллий бюджетлар даромадлар барқарор даромадларини шакллантиришнинг бош ва ҳал қилувчи аҳамият касб этувчи омили бириктирилган даромадлар базасини кенгайтириш, маҳаллий солиқлар бўйича тушумлар самарадорлигини ошириш ҳисобланади. Маҳаллий солиқлар бўйича солиқ базасининг кенгайиши ва солиқ тушумлари самарадорлигининг ортиши истикболдаги ҳудуд иқтисодий салоҳиятини оширишга хизмат қилувчи ҳудудий инвестицион сиёсатга бевосита боғлиқдир.

2-жадвал

Маҳаллий бюджетлар даромадларининг иқтисодий мазмуни бўйича туркумланиши

Даромадлар турлари	ЯҲМ (ЯХД) асосий манбаи	Ҳудуд иқтисодий салоҳиятини ўсишига боғлиқ	Инвестицион фаолликка боғлиқ	Аниқ харажат туркумларига сарфланади	Актив (+) ёки Пассив (-) даромад
Маҳаллий солиқлар ва йиғимлар	+	+	+	-	+
Умумдавлат солиқларидан меъёрий ажратмалар	+	+	+	-	+

Бюджетлараро трансфертлар	-	-	-	+	-
Давлат активларн реализация қилиш ва ижарага беришдан, роялти ва дивиденд шаклидаги даромадлар	+	+	+	-	-
Хориждан олинган ва қайтарилмайдиган пул маблағлари, грантлар	-	-	+	-	-

Юқоридаги фикр ва назарий мулоҳазаларимизни 2-жадвал асосида тизимлаштириш орқали хулоса қилиш мумкинки, маҳаллий бюджетлар даромад базаси таркибидаги маҳаллий солиқлар ва йиғимлар, умумдават солиқларидан меъёрий ажратмалар, давлат активларини реализация қилиш, ижарага бериш, рояли ва дивидендларнинг манбаи ЯХМ ҳисобланиб, ҳудуд иқтисодий салоҳияти ва инвестицион фаоллигини ошириш пировардида ушбу даромадлар ўсиши кузатилади.

4.Хулоса

Иқтисодий категория сифатида давлат бюджети даромадлари миллий иқтисодиётда яратилган ЯИМ ва миллий даромадни таркибий элементини ташкил қилади. Шунинг учун ҳам бюджет тизими бюджетларининг даромадлари, бюджет харажатларини молиявий асосини ташкил қилиб, мамлакатдаги истикболдаги ривожланиш пойдеворини ташкил қилувчи инвестицияларни молиялаштириш манбаларида марказий оёринлардан бирини ташкил қилади. Инвестицион фаоллик эса юқори қўшилган қиймат занжирини яратилиши ва миллий даромаднинг ўсишини таъминлаш орқали бюджет тизими бюджетлари даромадларини ошириш учун асосни яратиб беради.

Бюджет тизими бюджетлари даромадларининг шаклланиши миллий иқтисодиётнинг барқарор ривожланишига макрофискал инструментлар воситасида таъсир этишда бирламчи аҳамият касб этиб, жорий ва стратегик контекстда бюджет тизими бюджетлари орқали барқарор ривожланишга таъсир кўламини тадқиқ қилишда унинг даромад манбаларини миллий иқтисодиётнинг таркибий ва тузилмасига ҳамда унинг ривожланиш нисбатларига боғлиқ.

Маҳаллий бюджетлар даромадлари алоҳида элементларининг улуши нафақат ҳудуд иқтисодиётининг ривожланиш даражаси, балки ҳудудлардаги ижтимоий хизматларга бўлган эҳтиёжга асосланган ҳолдаги ҳудудлараро даромадларни қайта тақсимлаш сиёсати орқали келиб тушаджиган даромадларга ҳам боғлиқ.

Адабиётлар:

1. О‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2023 yil 11 sentyabrdagi ««О‘zbekiston — 2030» strategiyasi to‘g‘risida»gi PF-158-son Farmoni // <https://lex.uz/ru/docs/6600413>.

2. O'zbekiston Respublikasining Byudjet Kodeksi. 50-modda. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami // <https://lex.uz/docs/2304138?ONDATE=02.08.2023>

3. O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. 2-bob, 16-17 moddalar // <https://lex.uz/docs/4674902>

4. Гиниятуллина, Р.Р. Роль государственного бюджета в развитии страны / Р.Р. Гиниятуллина. — Текст : электронный // НоваИнфо, 2016. — № 45 — С. 191-195 — URL: <https://novainfo.ru/article/5780> (дата обращения: 23.03.2024).

5. Бюджетная система России: Учебник для вузов/ Под ред. проф. Г.Б. Поляка. - М.: ЮНИТИ-ДАНА, 1999. - (с. 19) 550 с.

6. Бабич, А. М. Государственные и муниципальные финансы : учебник / А. М. Бабич, Л. Н. Павлова. – 2-й изд., перераб. и доп. – Москва: Юнити-Дана, 2017. – 704 с.: tabl. – Режим доступа: по подписке. – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=684682>;

7. Кузнецова, В. П. Финансы и кредит : учебное пособие : [16+] / В. П. Кузнецова, Л. П. Вардомаская, М. П. Соловейкина ; под ред. В. П. Кузнецовой ;

8. Ивасенко, А. Г. Финансы: 100 экзаменационных ответов : учебное пособие : [16+] / А. Г. Ивасенко, В. Д. Михалев, Я. И. Никонова. – 4-й изд., стер. – Москва: ФЛИНТА, 2022. – 281 с. – Режим доступа: по подписке. – URL: <https://biblioclub.ru/index.php?page=book&id=103527>.

9. Ковалева В. В. Финансы: учеб. -2-й изд., перераб. и доп./иод ред.— М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2007.—с.184-195 (610 с).

10. Shah, Anwar Budgeting and budgetary institutions // ©2007 The International Bank for Reconstruction and Development / The World Bank 1818 H Street, NW Washington, DC 20433

11. Meyliyev O. R. Mahalliy byudjetlar moliyaviy barqarorligini ta'minlash yo'llari // "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy jurnali. №4, avgust, 2021-yil. ISSN: 2181-1016. / <https://www.researchgate.net/publication/354782180>

12. Мусалимов Ш. И. Доходный потенциал местных бюджетов: особенности и проблемы формирования в современных условиях // "Iqtisodiyot va innovatsion texnologiyalar" Ilmiy elektron jurnali. № 2, mart-aprel, 2020-yil.-16-245 betlar. https://iqtisodiyot.tsue.uz/sites/default/files/maqolalar/3_Musalimov.pdf